

2014 január Tanulmány

Ungváry Rudolf: A láthatatlan valóság

Az alábbi tanulmány egy több részből álló esszé 4. része. Az első, második és harmadik rész az Élet és Irodalom c. lapban jelent meg (A fasisztoid mutáció, 2013. 11. 15.; A mutációra adott válaszok, 2013. 11. 29.; A mutáció szellemi előzményei, 2013. 10. 31.). A mai helyzettel és a kilátásokkal az esszé megjelenés alatt álló 6. és 7. része foglalkozik.

A mutáció társadalomtörténeti gyökerei

A szellemi előzményekkel foglalkozó harmadik részben definiált „Újkaroling Európában” az ipari társadalomhoz vezető modernizáció (a „haladás”) kezdetére lényegében már kialakultak a nemzetállamok; a politikai értelemben vett „hazák”. Az ezen kívüli, kitüntetetten közép-kelet-európai térség, vele Magyarország legújabb kori történelmét a XVIII. század végétől a megkésettség határozta meg. A nemzetállammá válás és a modernizáció (az iparosítás ugyanúgy, mint az egységes államiság kialakításának) folyamatai egymásra torlódtak.

A nyugaton meginduló modernizáció egyetemességének zavartalan érvényesülése nemcsak politikailag, hanem kulturálisan is egységes államiságot feltételezett. A közép-kelet-európai térségben azonban nem homogén, hanem legfeljebb többségi nemzetek alapuló államok léteztek. A nem államalkotónak deklarált nemzetiségek viszont az újkortól kezdve maguk is nemzetállami önállóságra törekedtek. Válaszul kulturális, vele politikai elnyomásba torkolló védekezésre kényszerült az egyetlen nemzet kisebb-nagyobb többségén alapuló nemzetállam. Kulturális (nyelvi, oktatási, történetértelmezési, olykor vallási) érdekeken alapuló politikai küzdelmek kezdődtek, melyekre a nyugati államokban vagy eleve nem került sor a korai kulturális egységesülés miatt, vagy néhány kisebb etnikum esetében (mint a baszk, katalán stb.) a modernizáció befejezéséig (nagyjából a XX. század közepéig) viszonylag könnyen elnyomhatóak maradtak.

Nemcsak Magyarországot jellemezte az államon belüli etnikai megosztottság, hanem Oroszországot, a balkáni térség lassan függetlenné váló államait és Németországot is. A XX. század elejéig több nemzet eleve nem is rendelkezett államisággal (mint a lengyel, cseh, szlovák, szlovén, szorb, ukrán, valamint a Baltikumban az észti, lett, litván, északabba a finn nemzet). A dinasztikus, vele nemzetek feletti státuszra igényt tartó Osztrák Császárságnak, majd Osztrák–Magyar Monarchiának nem adatott meg, hogy felülírhasa a széttartó tendenciákat. Nem volt rá elég idő, hogy kialakuljon a keretei között a több nemzet teljes kulturális és politikai egyenrangúságán alapuló államiság.

Ez a helyzet államonként, illetve nemzeti kultúránként eltérő fejleményekkel járt együtt, de

egyformán hátráltatta vagy torzította a modernizáció folyamatát. Magyarországon a reformkorban – a teljes kulturális egyenjogúság hiányában – kezdtek fokozatosan elidegenedni a nemzetiségek a magyarsággal való politikai közösség eszméjétől, és fogtak kulturális érdekeikért politikai küzdelembe. A nemzetállam ugyanis a politikai univerzalizmus eszméjén alapszik. Ebből következik a személyi jogegyenlőség politikai értelmezése. A kulturális hovatartozástól függetlenül minden egyének elismerik az államhoz tartozásukat, azaz mindenkinek elismerik az állampolgárságukat. Ezt azonban alapvetően a politikai és nem a kulturális jogegyenlőség szintjén értelmezték.

Az államalkotó nemzet fogalmán alapuló egységes államnyelv, vele a nyelvileg homogén kultúra célszerűségének tételezése kizárta a teljes kulturális egyenlőséget. Például azt, hogy több államalkotó nemzetet és több hivatalos nyelvet ismerjenek el. Mindez ellentétes volt a nem államalkotó nemzetek kulturális érdekeivel. A nemzetiségek szembekerülése az államalkotó nemzettel ugyan kulturális okokból következett be, de csak politikai formában lehetett ennek a szembekerülésnek hangot adni. Indokát a mindenkori államalkotónak deklarált nemzet képviselői az univerzalizmus eszméjének az alapján lényegében képtelenek voltak fel- és elismerni. A legfontosabb a szemükben a politikai jogegyenlőség volt, márpedig ez megvalósult. Minek politikai küzdelem szintjére emelni a kulturális igényeket, ha nem állami, hanem lokális szinten többnyire elismerték a saját kultúra művelésének jogát?

Még inkább elmérgesítette a helyzetet, hogy kezdetben nyíltan, később burkoltabban asszimilációs kényszereket is alkalmaztak. Ez szükségszerűen következett az egyetlen államalkotó nemzet és az egyetlen hivatalos nyelv elvéből. Az asszimilációs kényszer a választókerületek nemzetiségeknek előnytelen kialakításán, az államnyelven folyó szakiskolai és felsőbb oktatáson, a köztérek és települések egynyelvű megnevezésén stb. keresztül érvényesült.

A kulturális egyenjogúságért, idővel pedig az elszakadásért és önálló nemzetállamért folytatott, politikai mezbe öltöztetett ellenállásra adott nemzetállami visszacsapás az elzárkózó magatartásokat tovább növelte. A kényszerasszimiláltatás vágya a nemzetiségeket is ugyanúgy áthatotta, csak éppen nem rendelkezvén saját nemzetállammal, ezt nem tudták érvényesíteni a többi nemzet tagjaival szemben. Mivel a magyar nemzetállamiság hívei lényegében a második világháború végéig nemcsak a területi integritást, hanem még az autonómiák elutasítását is megkérdőjelezhetetlennek tekintették, ezért ezek alternatívájáról sem keletkezhetett se a magyarságon belül párbeszéd, se bármiféle egyezkedés a nemzetiségekkel. Az „Újkaroling Európán” belüli egyetlen olyan példa (a svájci), melyben a több államalkotó nemzet és több hivatalos nyelv eszménye fokozatosan megvalósult, gyakorlatilag semmiféle hatóerővel nem rendelkezett. Túl nagy volt az eltérő történelmi fejlődésből következő szakadék.

A hamis alternatíva

Ami a magyar kultúrában a gondolhatóság látóhatárán megjelent, az csak a „haza vagy haladás” alternatívája volt. Ez kezdetben a feudális fékekkel szemben a modernizáció híveinek küzdelmét jelentette. Az alternatíva tartalma azonban 1849 után végzetesen megváltozott és hamissá vált, három történelmi tapasztalat nyomán. Az első a nemzetiségek elszakadási törekvéseinek erősödése. A második az elszakadás első világháborút követő, a nyugati államok segítségével megvalósuló, etnikailag egyoldalú sikere. A harmadik ettől már elválaszthatatlanul a határon túlra került magyarság kiszolgáltatása a kényszerasszimilációnak

és idővel a kényszerasszimilálódás tapasztalatai. A „haza” a magyar társadalom jelentős részének egyre inkább a magyarság megmaradását kezdte jelenteni a „nyugat” képviselte modernizáció, a „haladás” ellenében. Az ebből következő rossz válaszokért nemcsak a feudalizmushoz, majd a nacionalizmushoz kötődő elit volt felelős (ahogy azt a „haladó” gondolkodás tartja), hanem a forradalmi, „haladó” eszmékhez kötődő baloldaliak és liberálisok is. Alább kifejtem, hogy nem úgy és azért, amiért a mai „nemzeti” jobboldal hirdeti: miszerint – leegyszerűsítve – eleve ellenségesen, idegenszerűként élték volna meg a nemzeti kérdést.

A nemzeti egyesülésre képtelen *német világban* az alternatíva módosult formában jelent meg. A francia forradalom s vele a Code Napoléon (a Code Civil) bevezetése jelentette a nyugati, modernizációs fordulatot. A francia hegemonia rákényszerítette a Rajnai Szövetség német államait a jogegyenlőség, a hatalommegosztás és a polgári szabadságjogok bevezetésére. (Más történelmi tartalommal, de hasonló helyzet alakult ki 1945 után, amikor a nyugati szövetségesek a demokráciát „kényszerítették rá” Németország nyugati, területileg hasonló részére.) A várva várt napóleoni „egyesítésben” egyszerre valósultak meg a korabeli német értelmiség legmélyebb modernizációs vágyai, és maradt megvalósulatlan az össznémet nemzeti függetlenség. Parádés kulturális jelképe ennek, hogy miközben Schiller a jogok kiterjesztésének hatására megírta az „Örömódát”, Kleist ugyanarra a versszerkezetre egy ezzel teljesen ellentétes, a franciákkal való szembenállás áttételes dicsőítését fogalmazta meg a „Germania an ihre Kinder” című költeményében. Az első világháború után ennek a történelmi hagyatékknak is volt szerepe abban, hogy a fasiszta demokráciaellenességnek akkora sikere lett.

A forradalmi, demokratikus eszmék univerzalizmusa nemcsak a német területeken, hanem *Magyarországon is* ellentmondott annak a partikularizmuson alapuló nacionalista törekvésnek, hogy a magyar nemzeti elit akadálytalanul kialakíthassa a saját etnikai alapú, asszimilációs kényszert alkalmazó nemzetállamát. Noha a nemzetállamiság elvileg az univerzalizmus elvén alapult, az egyetlen államalkotó nemzet és államnyelv eszménye szintiszta partikularizmus volt. Egy többnemzetiségű államban minden egyes nemzeti kizárólagosság partikularizmus, még akkor is, ha erre a magát államalkotónak tekintő többség hivatkozik. Univerzalizmuson ilyen körülmények között egyetlen államalkotó nemzetre és egyetlen hivatalos nyelvre hivatkozni végzetes politikai kognitív disszonanciához vezet.

Ráadásul az osztrák államszervezet (kezdetben II. József intézkedéseivel, később az uralkodóház kamarillapolitikájával) nemcsak a nyugat-európai fejlettebb igazgatást és gazdálkodást exportálta Magyarországra, hanem a magyar nemzetállami különállást is lehetetlenné tette. Vele ténylegesen is akadályok gördültek a háborítatlan, etnikai alapú magyar nacionalista politikai kibontakozás elé. A valóságos magyar állami önállóság 1526-ot követően csak 1918 után valósult meg, de pusztán megesett: a háborús összeomlás következtében dicstelenül, minden különösebb érdem, erőfeszítés nélkül.

A forradalmi romantika nemzeti függetlenségre (vele nemzetállami szupremáciára) vágyó német és magyar hívei már a XIX. században áldozatai lettek annak a benyomásnak, hogy a „nyugati” világ nincs összhangban az igényeikkel. Az erősebb feudális kötöttség Magyarországon még a polgári-gazdasági fejlődést is jobban hátráltatta, mint a német területen. A félfüggetlenségből élő magyar rendiség ráadásul a nyugatiasabb osztrák modernizációt is akadályozni tudta.

A forradalmi romantika kevésbé radikális nacionalistái – lett légyenek bal- vagy jobboldaliak – inkább megőrizték a „nyugat” iránti rokonszenvüket. Végzetes volt viszont, hogy ők se tulajdonítottak kellő jelentőséget a (például a magyar) nemzetállamiságból következő, más nemzeteket sújtó asszimilációs kényszer máig ható, súlyos kulturális sérüléseket okozó

következményeinek. Akkor ez – már a XVIII. századtól kezdve, még inkább 1848/1867 után – a magyarországi nem magyarokat sújtotta. Ma a határon túli magyarságot. Kezdetben a különbség a nyugatellenes és a nyugatos politikai irányzatok között még alig volt észrevehető, de a XX. század elejére máig hatóan áthidalhatatlan méretűvé vált.

A radikális magyar nacionalisták – ma azt mondanánk: jobboldaliak – az asszimilációs kényszert akadálytalanul kifejtteni képes magyar nemzetállamot igényelték. Még a forradalmi romantika ama – ma azt mondanánk: baloldali – magyar híveinek többsége is, amelynek fontosabbak voltak az emberi személyiséghez kötött egyéni szabadságjogok, 1919-ig a nemzeti önrendelkezésem csak a magyar nemzetállamot értette. Mindez rólukról ugyancsak egyet jelentett az asszimilációs kényszerrel, csak a romantikus kezdetek ezt jobban elrejtették. Szinte mutatón sem fordult elő közöttük se olyan, aki netán elfogadhatónak ítélte volna meg ugyanezt az önrendelkezést mondjuk a szlovákok esetében.

Trianon után viszont ezt az önrendelkezést már a szomszéd államok államalkotó nemzeti esetében – szemben a jobboldal nacionalista többségével – hirtelen természetesnek tekintették. Azonban árulkodó, hogy a jelen függetlenedési vagy autonómiakísérleteivel szemben (például a baszkok, a flamandok, a dél-tiroliak stb. esetében) a baloldali gondolkodáshoz is az állami terület sérthetlenségének eszméje áll közelebb. Kivéve, ha baloldali baszkokról, flamandokról, dél-tiroliakról stb. van szó. Ők ugyanis közvetlenül érzik a nemzetállami kulturális kizárólagosság asszimilációs hatását, és az elkülönülést mélyen igazságosnak tekintik.

Messzebről az emiatti panaszok könnyen elintézhetőek azzal, hogy tanulják meg az államnyelvet. Mintha a hivatalos nyelv kimondott vagy kimondatlan, de lényegében domináns, netán kizárólagos használatának kényszere a hivatalos élet színterein (a pénz, a közlekedés, a földrajzi-név használat stb.), egyáltalán: a kisebbséggé minősítés a teljes egyenrangúság helyett nem eleve kényszerasszimilációs hatással járna.

A nemzetállam létéből következő ellentmondás a jobboldal nacionalista többsége számára nem létezett, a baloldal többsége pedig nem tudott vele mit kezdeni. Más okból tehát, mint a jobboldal, az utóbbiak többsége behódolt a nemzetállam eszméjének, és maga is nacionalista lett, miközben nem ezt hitte magáról.

A baloldaliság és a liberalizmus programozott veresége

Az eddig elmondottak fényében természetes következmény, hogy a politikai viselkedést nem kizárólag a gazdasági helyzet, hanem a kulturális sérülések is meghatározták a közép-kelet-európai térségben. Mennél fejlettebb kulturálisan egy társadalom, annál erősebb a reakció az utóbbi fajta sértésekre. Más szóval a nemzethez tartozás érzelmé a fejlődéssel párhuzamosan egyáltalán nem tűnik el, csak ha nem sértik meg, akkor nem tudatosul.

Mind a többségben, mind a kisebbségben élő emberek szüntelenül a nemzeti önazonosság kérdésével kerülnek szembe. A kisebbségnek ez igazi próbatétel, a többséget pedig a kisebbségi iránti vakussággal veri meg. (A kivételek ritkasága önmagáért beszél.)

A baloldal egy része még ma is elsősorban a gazdasági meghatározottság foglya. A kulturális egyenrangúság hiányára az internacionalizmus eleve nem megoldás, mert egy baszk, egy szlovák, egy magyar vagy egy északi csak azon keresztül képes világpolgár lenni, hogy baszk,

szlovák, magyar vagy észt. A több, egymással egyenrangúan birtokolt anyanyelv egyrészt nem mindenkinek adatik meg, másrészt akkor legfeljebb egyszerre két kulturális azonosság élményét jelenti.

A multikulturalizmus eszméje sem megoldás. Ez az eszme az „Újkaroling Európában” és az Egyesült Államokban született meg, ahol a nemzetállamok már rég vagy homogén kulturális formában stabilizálódtak, vagy meglehetősen tolerancia alakult ki a mássággal szemben. A multikulturalizmus a stabil nemzetállamiságok univerzalizmusán belül a partikularitásnak tett afféle „nagylelkű” engedmény, megértés, és nem kapcsolódik az államnyelv vagy az államalkotó nemzet kérdéséhez. Ettől függetlenül még nyitott kérdés, hogy a teljesen eltérő kultúrájú harmadik világból érkező bevándorlók idővel mekkora kulturális, vele politikai feszültséget fognak okozni, és ez hogyan lesz feloldható. A közép-kelet-európai térségben ez a probléma csak újabb teher lesz a megkésettségből következő, még mindig feloldatlan nehézségekre.

Ahogy azonban a baloldaliság sem kell hogy eleve internacionalizmust jelentsen (gondoljunk csak a számos baloldali nacionalista diktatúrára), a jobboldaliság sem jelent eleve nacionalizmust. Mindegyik egyformán felléphet a személyiségi jogok univerzalizmusa vagy a nemzeti elkülönülés partikularizmusa mellett, mert elvileg mindegyik a felvilágosodásból, vele a demokratikus gondolkodás és a nemzetállamiság igenléséből született. Csak éppen arra nincs egyelőre egyik politikai irányzatnak sem könnyű megoldást kínáló ajánlata, ami a közép-kelet-európai térségben a megkésettség következtében kialakult.

Ez a helyzet a XX. századra végzetesen összekeverte, eltorzította a közép-kelet-európai térségben a politikai szembenállás demokráciákban természetes formáit, a baloldaliságot és a jobboldaliságot, illetve a liberalizmust és a konzervativizmust. (Az „Újkaroling Európában” pedig a helyzet iránti értetlenséget eredményezett.) A lassan felizzó, nacionalista gyökerű politikai küzdelemben a baloldaliak és a liberálisok (néhány jelentéktelen kivételtől eltekintve) sem tudtak nem nacionalista, nem nemzetállami válaszokat adni. A személyiségi jogok liberális védelme ebben a kontextusban nemcsak kevésnek bizonyult, hanem meddőnek is. Az államalkotó nemzet liberálisai például hiába hivatkoztak a személyi jogegyenlőségre, ha nem ismerték el a nemzetiségek teljes kulturális jogegyenlőségét. A nem államalkotó nemzet liberálisai pedig nem tudtak mit kezdeni a politikai alapú személyi jogegyenlőséggel, mert az egyetlen államalkotó nemzetet és államnyelvet deklaráló rendszerben nem érezték magukat kulturálisan teljesen egyenlőnek. Ebből következően a „nemzeti” jobboldal, vele a „nemzeti” konzervativizmus és a baloldal meg a liberálisok narratívái közötti különbség felvizeződött, összekeveredett.

Jól jellemzi ezt az állapotot az, amikor a második világháborút megelőzően, illetve az elején a trianoni békekötés erőszakos korrekciójaként időlegesen Magyarországhoz került az elcsatolt területek egy része. Az ott élő baloldaliak és liberálisok feloldhatatlan helyzetbe kerültek. Magyar identitásuk következtében úgy érezhették, végre megszűnt a kulturálisan hátrányos, kényszerasszimilációnak kitett helyzetük, liberálisként vagy baloldaliként viszont elfogadhatatlan volt számukra a két világháború között kialakult magyar nemzetállamiságot átható nacionalizmus és rasszizmus, amely a visszakerült területeken szinte azonnal kibontakozott. Amikor pedig a második világháború után ezek a területek megint visszakerültek a korábbi nemzetállamokhoz, főleg a megmaradt baloldaliak többsége, ha nem települt át az anyaországba, gyakorlatilag tönkrement abba, hogy a baloldali internacionalizmus ígéretét képviselő pártállamok egyben a legsúlyosabb asszimilátási kényszereket alkalmazták. Abba mentek tönkre, ami a politikai identitásuk lényegét adta: hogy továbbra is hinni akartak a baloldali eszményekben. Örök életükre hozzá kötötték magukat ahhoz, ami büntudaton, bánaton és lelkiismeret-furdaláson kívül nem adott nekik végül semmit. Egy erdélyi költő, Horváth Imre ezt az állapotot így fogalmazta meg: „Keresheted, hiába keresed / a csillagot, mely egyszer

leesett. / S százszor lehullott, mégis fent ragyog / az én egemen a te csillagod. / Ahogy az ág szerette a szelet, / melyben kettétört, úgy szerettelek.”

Az eredmény

A porosz erővel kialakított német állam, akárcsak a kiegyezés utáni látszatfüggetlen magyar állam sovinizmusa, kényszerasszimiláló nemzetállami eszmeisége a hívek szemszögéből racionálisnak látszó félelmi reakció is volt a „nyugat”, a „haladás” eszmeiségére. A magyar és német kényszerasszimilációs folyamatoknak ráadásul az első világháború előtti évtizedekben egyre rosszabb volt a nyugati visszhangjuk, ami viszont a „nemzeti” gondolkodású rétegek „nyugattal” szembeni sértettségét fokozta. Ebben az állapotban mind a német, mind a magyar nemzet elitjének nacionalista része szinte szükségszerűen vált foglyává a vérségi (germán, illetve „ázsiai”) és vele a szociálasszimilációs (antiszemita) eszméknek. Ez még tovább fokozta a szakadékot a nyugattal szemben.

A németek és a magyarok által elnyomott nemzeteknek ennél nagyobb szerencsájuk volt. Mivel nyugati szemmel kétségtelenül a nyugat- és demokráciaellenes német és a magyar nacionalizmus áldozatai voltak, a magyarénál semmivel sem jobb vérségi (faji) eszményeiket akarva-akaratlanul enyhébben ítélték meg. Ez nagyjából eldöntötte a kérdést, hogy ki kinek, főleg melyik nagyhatalomnak a szövetségese, és a jövő háborúban végső soron ki melyik oldalra fog állni: a „nyugat” (Franciaország, Anglia) vagy a „tengely” (azaz Németország) oldalára. A közbelső politikai „saszék” nem szoroztak (pl. Szlovákia, Horvátország és Románia időleges szövetsége a hitleri Németországgal, Olaszország sajátos ingadozása).

A lengyel államiság megszületése az első világháború végén ugyanúgy csak megesett, akár a magyar. A „nyugattal” szemben mégsem alakult ki olyan erős megosztottság, mint amely a magyar társadalmat jellemzi. Az épp alakulófélben levő lengyel nemzetállamot ugyanis keleti (Oroszország) és Közép-Európa keleti szélén fekvő államok (elsősorban Poroszország, csak másodsorban az Osztrák Császárság) megsemmisítették 1772 és 1795 között. A tőlük nyugatabbra fekvő Európa ezt egyáltalán nem támogatta, és a napóleoni időkben rövid időre némi függetlenséggel is megajándékozta a lengyeleket. A nyugattal szembeni sértettség sokkal kevésbé vált erőssé, noha a demokráciát elutasító jobboldal ott is erős. Nem véletlen, hogy a Harmadik Birodalom által megszállt nemzetek közül egyedül a lengyel politikai elit volt képes a második világháború idején nyugaton emigráns kormányt alakítani. Erre a magyar politikai elit az ország 1944-es megszállása után sem volt képes. És nem véletlen az sem, hogy – szemben a mai Magyarországgal – a mai lengyel szélsőjobboldallal szemben ki tudott alakulni egy erős centrista jobboldal.

Ezeken a kulturális vonásokon csak nagyon lassan tudott változtatni a XIX. század során a német és a magyar gazdasági és polgári fejlődés. Lassabban, mint amilyen gyorsan e fejlődés következtében kialakultak a nagyhatalmi – és a kényszerasszimiláció okozta – feszültségek, melyek megágyaztak a két világháborúnak. És lassabban, mint amilyen gyorsan kialakultak az esszé harmadik részében tárgyalt irracionális (fasiszta és bolsevista) válaszok a demokrácia, a modernitás, a tömegméretű kapitalista termelés problémáira.

A nyugatnak megadatott az ezt megelőző újkorban az idő: korán – még a nemzettudat kialakulása előtt – asszimilációra kényszerítettek mindenkit, aki élt és mozgott, a saját államiságuk keretén belül, nemzetiségi ellenállások nélkül megtanulhatták az együttműködést,

megismerhették a racionális tudás hasznát, és nem utolsósorban az önbizalmat, a biztonságérzetet, vele a személyiség, az egyén nagyobb tiszteletét és cselekvési szabadságát. A Rajnától és a Lajtától keletre mindehhez elégtelen volt az idő.

A kiegyezés után Magyarországon kialakult a Tiszák miniszterelnökségeivel fémjelezhető „centrális erőter” (csak még nem így nevezték) a maga dzsentroid erős kötéseivel, mely az első világháborúval megbukott. Bukásának a tanulsága nem lett az új főáramú politikai elit gondolkodásának a része. Utána megint hasonló élet- és versenyképtelen rendszer alakult ki. Ahogy Sárközy Tamás találóan írta erről az elitről: „közjó-definiálási monopóliummal rendelkeztek”, ami „hosszú távon mindegyik esetben végzetesnek” bizonyuló politikai döntéseket eredményezett.

Nem véletlen, hogy Orbán éppen Tisza István újratemetésekor találta azt mondani, hogy „ellenfeleink idegenszerűek”. A történelmi beidegzés vezérelte a gondolatait.

A magyar politikai osztály lassan, de biztosan két részre szakadt. A kialakult szakadék valójában nem a baloldal és a jobboldal és nem is a liberalizmus és a konzervativizmus hívei között húzódik. Az egyik oldalon vannak az euro-atlanti demokráciát igénylők (korábbi korszakokban elődeiket „nyugatosoknak”, „urbánusoknak” is nevezték); a másik oldalon pedig a XVIII. század óta keletkezett sérelmek érzelmi töltetét újraélesztő, a „nyugattal” szemben ellenséges „nemzetiek” (a korábbi korszakokban a „népiek”) és számos baloldali antikapitalista. Ebbe a szembenállásba a bal- és jobboldaliak ugyanúgy bele vannak rántva, akárcsak a liberálisok és konzervatívok.

Ez a kettéválás az 1918–19-ben önállóvá vált magyar nemzetállamban vált láthatóvá.

A mutáció közvetlen előzményei

1526 után 392 évvel, amikor 1918 őszén a történelem kegyéből megint létrejött a független állam, látszólag hirtelen és szinte teljes fegyverzetben lépett a színpadra a két világháború közötti magyar belpolitikai életet meghatározó nacionalista jobboldaliság és fasisztoid szélsőjobboldaliság. Ezek a mozgalmak 1919 után a társadalmi felszínen folytatták azt, aminek korábban is természetesnek kellett lennie, csak a nyugatias osztrák–magyar államiság keretében mélyebben rejtőzött, kevésbé volt céltudatos, és még nem szerveződött számtalan, afféle „ősmagyar”, „vérszövetségi” szellemi rohamcsapatba.

A társadalmat az egyenlőség és a humanizmus eszméje alapján megváltani akaró, módszereiben teljesen pervertálódott kommunista hatalomátvétel 1919-es rémületes élménye ezeket a mozgalmakat legfeljebb még szélsőségesebbé formálta. De nem az okozójuk volt. Ráadásul, szemben a szomszéd államokkal, a magyar nemzet lett az első világháború legnagyobb vesztese. Ez is mozgósított. De ez se volt e mozgalmak okozója.

E mozgalmak a megkésett fejlődésre, a nagy-magyar nemzetállami kizárólagosságra, a mélyen begyökeredezett nyugatellenességre, az öntévesztő történelmi tudatra a jobboldal többsége által adott szükségszerű, a demokrácia elleni irracionális válasz volt. Legbelső indítékait tekintve a zsidó-keresztény kultúrát és a belőle kinőtt felvilágosodást megelőző múltból merítette ihletét. Lényegét tekintve ez is megváltást hirdető kísérlet volt, csak éppen ugyanazt a kulturális alapot tagadta, amelyet a bolsevik kísérlet igenelt, de egyben zsarnokság formájában pervertált.

Az orbáni rendszer közvetlen gyökerei eme két világháború közötti Magyarország *társadalmi-politikai tevékenységébe nyúlnak*. Az ezt követő pártállami kor beidegződései ezeket a gyökereket némileg gazdagították, de akármekkora is az áthallások a pártállami múltra, az orbáni rendszer fasisztoid lényegét nem ez a rövid pártállami múlt határozza meg. Az orbáni fasisztoid mutáció mélységi vonásai (ahogyan azt az első részben kimutattam): a vezérelv, az erő kultusz, a hűség elve, a szervezett káosz, az államhatalmi ágak megszállása, a „nem a mieink” ad hoc kirekesztése együttesen semmiben sem emlékeztet a kádári rendszerre.

A két világháború közötti korban szinte minden nyugat-európai országban, továbbá a szomszéd államokban voltak komoly fasiszta szerveződések, és néhányban ki is alakult a fasisztoid rendszerek valamelyik, a nemzeti kultúrától függő változata. A bolsevizmusokhoz képest inkább *ösztönvezérelt* fasisztoid rendszerek ideológiailag nem voltak egységesek. Megtestesüléseik többek között a féktelen demagógia céltárgyaiban különböztek.

A németországi nemzetiszocializmus bizonyult közöttük eddig a leginkább virulensnek, rasszistának és ezen belül antiszemitának. A fasizmusnak azonban nem feltétlen jellemvonása a burkolt vagy nyílt antiszemitizmus. Az erő kultuszából sem feltétlenül következett a hatalom erőszakos megragadása. Charles Maurras francia szélsőjobboldali kollaboráns szerint Hitler nem is volt igazi fasiszta, mert demokratikus módon választották meg.

Az inkább *intellektuálisan* vezérelt kommunista pártok rendszereiben az alapvető kérdésekben (proletárdiktatúra, a „burzsoázia” mint a társadalmi újraelosztás céltárgya) lényegében ideológiai egység uralkodott, elsősorban csak a nacionalizmusukban különböztek.

Amiből a fasisztoid mutáció közvetlenül kinőtt

A *Horthy-rendszer* nem volt fasiszta. A parlamentáris jogállam számos vonásával rendelkezett, miközben már kezdettől fogva jellemezte az antiszemitizmus. Az uralkodó elitet kevésbé, a jobboldali köznép jelentős részét viszont rendkívüli erővel. Az idővel szigorodó zsidótörvényekben ez jutott kifejeződésre. A spontán („civil”) jobb- és szélsőjobboldali, rasszista mozgalmaknak, szerveződéseknek az a *sokfélesége*, amely a két világháború közötti Magyarországon virágba borult, Németország mellett valószínűleg páratlan volt a maga nemében. Meglehet, felül is múlta vele a germán fajelméleti irányzatok gazdagságát.

Figyelemre méltó ráadásul, hogy ezek a mozgalmak már *nyomban* a Tanácsköztársaság bukása után a maguk teljesen kész formájában jelentek meg. Az „ébredők”, a „turulisták”, az „etelköziek”, a „turániak” stb. nagyon is illeszkedtek a „szegedi gondolat” – Szekfű Gyula szavaival neobarokk – szellemiségéhez. „Nemzeti” megújítást hirdettek, de valójában elsősorban a magyar zsidóság (pontosabban: akiket annak tekintettek) kirablását, elűzését vágyták.

Nem ők voltak az egész nemzet, de a közélet alaphangját végzetesen meghatározták.

Szemben azonban a német, olasz, spanyol és portugál megvalósulásokkal, saját erőből ez a szélsőjobboldali sokféleség még így, az 1919 utáni „felszabadult” körülmények között sem volt képes Magyarországon hatalomra kerülni. A Bethlen Istvánnal fémjelzett, de Horthy által nevet kapott rendszer hagyományos elitje olyan erősnek bizonyult, hogy 1919 után meg tudta védeni a feudális örökségre támaszkodó intézményeit, nagybirtokait, klerikális támaszát (a történelmi

egyházak feltétlen támogatását), és meg tudta fékezni saját jobb- és szélsőjobboldalát. Orbán a maga kültelki észjárásával ezt a megfékezést sűrítve úgy fordította le, hogy a szélsőségesek (a „radikális jobboldaliak”) „kapnak két pofont, oszt jó napot”.

Más okok következtében Romániában sem tudott tartósan hatalomra kerülni a fasiszta szélsőjobboldal. Ott azonban sokkal véresebb harc folyt az uralkodó rétegek és a magyarnál korábban megszerveződött, militánsabb, de kevesebb árnyalattal rendelkező „mélyromán” rasszisták között. A többi szomszéd államban vagy csak a német bevonulás nyomán valósult meg fasiszta rendszer a háború alatt (mint Szlovákiában és Horvátországban), vagy éppen a bevonulás (és a kialakuló német elnyomás) miatt nem valósulhatott meg ilyen rendszer (noha volt rá igény). Amikor a német hadsereg 1941 nyarán megindult Oroszország belseje felé, a mára napvilágra került korabeli naplókból, feljegyzésekből kitapintható, hogy voltak ott is, akik nagyon várták a jövetelét. Keserűen csalódtak. A legnagyobbat talán a soha nem volt független Ukrajna hívei (a benderisták). Nekik csak arra futotta, hogy először német irányítás alatt irtották a zsidókat, 1943 végétől kezdve pedig, amikor felismerték, hogy a háború a németek számára elveszett, egy jövőbeli etnikailag homogenizált Ukrajna érdekében, immár saját erőből, a németeket megszegyenítő igyekezettel kezdték irtani Podólia és Volhínia lengyel lakosságát. Ellenük 1944-ben a német megszálló erők még a helyi lengyelekkel is összefogtak rövid időre.

A Horthy-korszak politikai-kulturális légköre

A Horthy-korszak hagyományos elitjének sok képviselőjét áthatotta a rasszista gondolkodás. Bizonyos határig nyitottak voltak a szélsőjobb felé. Személyek dolgában is volt átjárás. A társadalmi nyomor felszámolását e hagyományos elit többsége is a zsidóvagon kevésbé radikális újraelosztásával képzelte el megoldani. Lényegében tehát a szociálrasszizmus segítségével. Hasonló törekvések az egész közép-kelet-európai térségre jellemzőek voltak. A szomszéd államokban a zsidóké mellett még a magyar vagon is célkeresztbe került, de ez semmilyen mérséklő, belátást elősegítő hatással a magyar szociálrasszizmusra nem volt.

Ma még a pártállami „csend” nyomán kialakult felejtés miatt sokakban nem tudatosul, hogy milyen hétköznapi, magától értetődő volt a két világháború között uralkodó magyarkodó és antiszemita légkör. Nem az egész nemzetet jellemezte, de ettől még meghatározó volt. Aki megélte, és még létezik, kis elmélyüléssel felidézheti. Nem-zsidóként is. Ha „visszamerül”, szinte a fülében, a lelki szeme előtt, az „orrában” lehet. Szétterül a bőrén. Annyira természetes, megszokott, ezért „szürke” az emléke, hogy éppen ezért halványodhatott el olyan észrevétlenül (és a pártállami fenyegetettség világában meglehetősen hamarjában). Ami természetes, gyorsan felejthető, *noha nem múlik*.

A baloldaliak és a liberálisok közül sokan ma szavakat nem találva csodálkoznak azon, hogyan alakulhatott minden annyira „vissza”. Bagi Zsolt szavával a mai „sopánkodó” demokraták talán még mindig nem akarják elhinni, hogy a kulturális beidegződés (legalábbis rövid, évtizedes távlatban) szinte felülírhatatlannak bizonyul. A magyar jobboldaliság képes volt túlélni saját 1945-ös katasztrófáját is.

A korszak hagyományos elitje a zsidóellenes intézkedések ellenére a mérsékelt rendszer konzerválásában volt érdekelt. Folytatódott a Tisza István-i „centrális erőter”, vele a parlamentáris szavazógép, melyet ma az orbáni rendszerben megint felújítottak. A tőle még jobbra álló, totálisan rasszista mozgalmak képviselői szemében ezért ez a rendszer

„korhadtnak”, a tőle balra álló polgári-liberális és baloldali ellenzéke számára pedig „feudalisztikusnak”, „elmaradottnak”, sokak és a szélsőbal szemében „reakciósnak”, fasisztának számított. A fokozatos méginkább jobbrtolódást a hitleri hatalomátvételt követően ez az „erőtér” nem tartóztathatta föl, noha a szélsőjobb hatalomátvételét a német megszállásig meg tudta akadályozni.

A két világháború közötti idő nagy részében a Horthyhoz hű elit „jóvöltából” nyolcszáz ezer zsidónak nyilvánított magyar – hivatalosan megalázva és kitzsítva, de – „csak” a numerus clausus, illetve a küszöb alatti korlátok hátrányait szenvedte el. Az Anschluss után meghozott zsidótörvények idején, a galád munkaszolgálat által megtizedelve, de megtarthatta lakását, dolgozhatott, valamennyire tehát még akkor is megmaradhatott az állampolgári lét keretei között. Sőt a szomszédos országokból érkező menekülteknek is a befogadója lett az ország. Erre ma szívesen hivatkozik számos (mutált, magát még önmaga előtt is megtévesztő) nem-antiszemita antiszemita. Azt elfelejtik hozzátenni, hogy mindez a később, 1944 folyamán, 1945 elején meggyilkolt csaknem ötszáz ezer halott rettenetes mérlegével szinte semmit sem nyom a latban.

A fasiszta szerveződések

Az 1919–1944 között az államot politikailag meghatározó „nemzeti” rétegek hatalmon maradását a szélsőjobboldallal szemben nemcsak a gazdasági hatalmuk, nemcsak mérsékeltebb antiszemitizmusuk, de nem elhanyagolható mértékben az is biztosította, hogy a korszak jelében maguk is kisebb-nagyobb mértékben kapitalizmusellenes, az euroatlanti demokráciáktól zsigerileg idegenkedő politikai nyelvet használtak. E tekintetben ők is csak abban különböztek a jobboldal többi, ugyancsak „nemzeti” részétől, hogy kevésbé voltak radikálisak, és politikai rendszerüket liberális elvek is áthatották. A teljes „nemzeti” (azon belül konzervatív és „radikális”), tehát nem polgári jobboldal abban sajátos egységbe forrt, hogy nemcsak a kapitalizmus szabad versenyen alapuló szellemiségét, de a demokrácia politikai erkölcsiségét is elutasította. A trianoni békét diktáló „nyugatot” a történelmi Magyarország gyilkosának érezték. És soha nem felejtették el az 1919-es kommunista tanácsállam okozta sokkot. Afféle kétfrontos harcot folytattak: egyszerre voltak antiszemiták és antikapitalisták (egy részük pedig antiszemita és németellenes).

Ebből a szellemiségből nőtt ki az az egynemű, a nemzeti önigazolást szolgáló, ellenségképet gyártó sérelmi nacionalizmus a nyugattal szemben, mely a jobboldal „nemzeti” gondolkodású részét máig kihatóan jellemezi. Márai Sándor tanú rá. E sérelmi magatartás dolgában feltehetően ugyancsak túltettek a két világháború közötti német jobboldal jelentős részének nyugatellenességén, amely szintén agreszív volt, de minden vonatkozásában „európai”, „germán”, „Nibelungen” mitikus keretek között maradt.

A fasiszta szerveződések magyar változatai, noha voltak „európaias”, kifejezetten németbarát, nemzetiszocialista orientációt képviselők is közöttük, jelentős részben a nyilas-szociális, illetve „keleties-mitikus” szervezetekbe tömörültek („Etelközi Szövetség”, „Turáni Szövetség”, „Törzsökös Magyarok Tömörülése”, „Kettőskereszt Vérszövetség”, „Virrasztó Kopjások”, „Szamuráj Terrorszövetség” stb.). Eszmeiségükkel idegen test voltak az európai fasiszmuson belül. A magyar rasszisták jelentős részének németellenessége elsősorban a magyarországi németekre irányult. E téren átfedések voltak a népi mozgalom balszárnyával is, ami 1945 után a svábok kitelepítésének szügyenteljes, de nem véletlen következményeivel járt. Hozzájuk képest

a dákoromán fasiszta szerveződések vagy a horvát usztasamozgalom is „európaibb” orientációjúnak festenek. Már csak azért is, mert a szomszéd nemzetek az első világháború nyertesei voltak. A magyar – ma Orbán által is felelevenített – „ázsiaisággal” legfeljebb a teljesen marginális „bolgártörök” ősiségre építő bulgáriai meg az „iráni” ősiségre építő horvát rasszista hibbantak vetekedhettek.

A nacionalista politika „nemzeti” mítosza szerint azonban a magyarság egyszerre három jellemvonással rendelkezett: egyrészt idegenek álnok cselvetésének ártatlan áldozata (ebben megegyezett a német sérelmi nacionalizmussal, s máig hat a mai EU-ellenességben). Másrészt „keleties”, „turáni”, „hun-magyar”, „lovass-kalandozó”. Harmadrészt saját és Európa szabadságának önfeláldozó hőse. Azaz a német irányadó változathoz képest, amely árjaként mintegy „őseurópainak” tekintette magát, a magyar „ázsiaiként”, ugyanakkor a „nyugat”, a kereszténység védelmezője volt. Ez az alapvető ellentmondás jól megfér a magyar nemzetfelfogás rasszista változatával és azzal is, hogy a magyar antiszemita „mélymagyarabb”, illetve népiesebb része faji alapon egyben németellenes is volt. Mint lelki-ideológiai katyvasz, egyike volt annak a többszörös értelmetlenségnek, amely miatt ez a magyar rasszizmus, vele fasisztoid szemlélet inhomogénebb, vacakabb (de nem kevésbé gyilkos) is volt a német változatnál. Vacakságát átörököltette az 1989-es felszabadulás után felelevenedő változataira is. Silánysága éppen a magyar történelmi tudat mélyebb ellentmondásosságából is következett.

Jellegzetes, ahogyan az Auschwitz steril, a közvetlen gyilkolást gázkamarák fomájában eltakaró, „humanizáló” technikáján „nevelődött” elegáns SS-tisztek, amikor a horvátországi usztasarendszer jasenovaci koncentrációs táborát tanácsadóként meglátogatták, elborzadtak az emberölés nyílt, manuális, sokszor szuronyokkal és egyéb eszközökkel végzett formái láttán. Jasenovac egyébként a történelmi Magyarország horvátországi részén feküdt, kulturális múltjában lényegében osztozott a Kárpát-medence többi részének múltjával. Ami csak jelképezi, hogy ami Horvátországban történt, nem áll annyira távol attól, ami Magyarországon történt, noha az utóbbiban „csak” deportáltak félmillió embert.

Könnyen lehet, hogy csak a korai halál akadályozta meg, hogy a Gömbös-féle totalitáriusabb kormányzati rendszer a korabeli fasisztoid rendszerek autentikus magyar változataként nem valósulhatott meg. Kétségtelen, hogy idővel Gömbössel szemben a Horthy-féle elit jelentős részének ellenállása is egyre erősebb lett. A társadalmi vagyoni újraelosztásának antiszemizmuson alapuló megoldása a Horthy-korszak vége felé így is nagymértékben kibontakozhatott a zsidótörvények nyomán. Semmi sem igaz abból, hogy ebben a német nyomásnak volt érdemi szerepe. A magyar zsidótörvények magyar kezdeményezésből még a németnél is radikálisabbak voltak. A korszak végén, közvetlenül a második világháború előtt tartott első titkos, általános választások elképesztő nyilassikere felszínre hozta, ami fasisztoid szellemiség dolgában a magyar társadalomban szunnyadt. A magyar szélsőjobb hatalma, a néhány hónapos Sztójay-kormány és az azt követő Szálasi-uralom valójában a szélsőjobboldali politikai kultúra szerves folytatását képviselte, csak nem lehetett már tartós a német vereség következtében.

A nyilasmozgalomnak azonban egyáltalán nem a lumpen elemek voltak az alapvető támaszai. E mozgalom mélyen gyökerezett a magyar társadalomban. A nyilasok sikerei az 1939-es, első alkalommal általános és titkos választásokban csak a jéghegy csúcsai voltak. A Horthy-rendszer választási manipulációi akadályozták meg a lényegesen nagyobb sikert. A nyilasok 1939-es támogatóinak jelentős része 1944-ben minden jel szerint óvatosabbá vált, anélkül, hogy politikai mentalitásában lényeges változások következtek volna be. Az egykori képviselők és jelöltek közül csupán 53-ról van olyan adat, hogy szerepet vállalt a Szálasi-rendszerben. Túlnyomó részük 1944-ben nem követett el semmit, ami kimutatható. Ugyancsak elenyészően,

tízen antifasiszta ellenállók lettek. A Budapest ostroma során bekövetkezett nyilasvérengzések gyakorlati oka a nagyfokú káderhiány volt. Ennek következtében a pártszolgálatosok között feldúsultak a valójában eszmeiség dolgában inkább semleges, primitív ösztöneik által közvetlenül vezérelt lumpen elemek. A háború után ugyan az 1944-es nyilasvezetők jelentős részét kivégezték, de a korai pártállam idején az 1939-es nyilas képviselők és jelöltek közül csupán négyről állapították meg, hogy erőszakos cselekményekben vett részt. Az ún. „kisnyilasokkal” szemben érdemi eljárások nem folytak. Az 1939-ben hatalmas, első megközelítésben mérsékeltnek tűnő nyilastömeg mégsem tűnhetett el a semmiben. Örökösük alkotják ma a fasisztoid Orbán-rendszer egyik jelentős választói támogatóit. Ők se hajlanak atrocitásokra. Az orbáni rendszer ugyanis éppen az ő álmaikat váltja valóra. Orbán nem a Horthy-rendszer felélesztője, hanem mutált, láthatatlanított formában azé a rendszeré, melynek megszületését a Horthy-rendszer lényegében meg tudta akadályozni. Az 1944-es rövid nyilasuralom csak afféle „ficam” volt a demokrácia ellen lázadó nyilas szellemiségen belül. E szellemiség „mérsékelt” tömegei könnyen túl tudták élni az azóta eltelt fél évszázadot. Még a pártállam idején kötelezővé tett választási rendszer sem volt igazán a kedvük ellen, inkább csak a „sok zsidót” kifogásolták.

Mindebből nem következik, hogy a történelmi körülmények teljesen más, sokkal szerencsésebb változatai esetén a Horthy-rendszert nem szélsőjobboldali totalitarizmussal váltják föl fasiszta német segédlettel 1944 végén rövid időre, hanem éppen ellenkezőleg, a rendszer szerves, folytonos fejlődés révén demokratikusabbá alakul (ahogy az Spanyolország esetében lejátszódott). Hiszen létezett szociáldemokrácia, léteztek az Est Lapok, a harmincas években megjelent (újra) a polgári radikalizmus, voltak bal- és jobboldali demokraták is. Nem ez történt, pocsékba mentek.

Kapcsolódó írások:

1. **Pető Iván: Szélsőjobb, szélsőbb jobb, még szélsőbb jobb (Paksa Rudolf: A magyar szélsőjobboldal története. Jaffa Kiadó, Budapest, 2012; Paksa Rudolf: Szálasi Ferenc és a hungarizmus. Jaffa Kiadó, Budapest, 2013; Paksa Rudolf: Magyar nemzetiszocialisták. Osiris Kiadó, Budapest, 2013.)** A fiatal, 1981-es születésű történész, Paksa Rudolf, a témában közölt...
2. **Mit tehet itt és ma egy értelmiségi? – Pedig meg lehet szólalni... – Ungváry Rudolffal beszélget Rádai Eszter** – Jól látom, hogy már jó régen rosszul érzi magát...
3. **Sz. Bíró Zoltán: Az Orbán-kormány Oroszország-politikája: retorika és valóság** 2009 őszétől figyelmet érdemlő átalakuláson ment keresztül a jelenlegi kormánypárt...
4. **Dalos György: Örökké valóság** Bécs-Zágráb, 2007. december 14. Karl-Markus Gauß, Ausztria alighanem legjelentősebb közírója...
5. **Rainer M. János: Szélről támadva (Paksa Rudolf: A magyar szélsőjobboldal története. Budapest, 2012, Jaffa Kiadó.)** A Jaffa Kiadó az utóbbi években nem először hívja fel...

Cimkék: **Ungváry Rudolf**

